

Európai kihívások, magyar válaszok a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás területén¹

A nemzetközi, ezen belül, elsősorban az európai kitekintés, az összehasonlító és áttekintő elemzés a büntetőjog és a büntetés-végrehajtás területén is kiemelkedő jelentőségű. A nemzetközi áttekintést a nemzeti jogokon felülemelkedő feladatok teljesítése, mint például az alapvető emberi jogok biztosítása, a nemzetközi dokumentumokban foglalt követelmények szem előtt tartása és érvényesítése, továbbá a végrehajtás során jelentkező különféle problémák megfelelő kezelése is szükségessé teszi.

Az emberhez méltó büntetés-végrehajtás kialakításának minimális garanciái, az erre irányuló törekvések nem csupán a második világháború után született nemzetközi egyezményekben és szabályokban jelentek meg, hanem már jóval korábban is. Ilyen jellegű igényt ugyanis már az 1872-ben, Londonban tartott bűnügyi kongresszuson megfogalmaztak. A Nemzetközi Bűnügyi és Büntetés-végrehajtási Bizottság 1929-ben részletes szabályozást is kidolgozott. Ennek 1933-ban módosított változatát a Népszövetség Közgyűlése 1934-ben határozatba is foglalta.²

A jelenlegi európai bűnügyi integráció két egymással, olykor párhuzamosan is haladó folyamatot ölel fel. E folyamat motorjaként szereplő intézmények az Európa Tanács és az Európai Unió.

Az Európai Unió szabályozás keretében a rendőrségi és a igazságügyi együtt-

működésre vonatkozó ún. harmadik pillér nem rendelkezik külön a büntetés-végrehajtásról és a Corpus Juris Europae (CJE) sem tartalmaz végrehajtási rendelkezéseket.³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a végrehajtásra vonatkozóan ne lennének nemzetközi egyezmények, továbbá határozatok, ajánlások. Ezekről a büntetés-végrehajtást is érintő fontosabb *egyezményekről* a 23-24. oldalon található *táblázatok* adnak rövid áttekintést.

A büntetés-végrehajtási jog két síkját kell tehát megkülönböztetni, egyrészt a nemzeti, másrészt a nemzetközi vetületet. Kiváltképp az emberi jogok és a szabadságjogok hangsúlyozott előtérbe kerülése és érvényesítése, a strasbourgi bírósági, ellenőrző fórumok a nemzetközi büntetés-végrehajtási jog erejét jelzik. A mérce e tekintetben is a közös európai standard.

Hazánkban a rendszerváltást követő integrációs és jogharmonizációs törekvések célja az volt, hogy az Európai Emberi Jogi Egyezmény előírásainak megfelelően. Követelmény volt az, hogy a büntetés-végrehajtási (bv.) jog is igazodjék a megváltozott helyzethez. Vagyis szükségessé vált, hogy a már többször módosított bv. tvr. a jogállamiság követelményeivel összhangba kerüljön. Ennek az igénynek tett eleget az 1993. évi XXXII. törvény, a bv. kódex novellája, amely mélyreható változásokat idézett elő a bv. jog területén.⁴

Az Európai Emberi Jogi Egyezmény és a magyar büntetés-végrehajtás

Az Európai Emberi Jogi Egyezményt hazánkban, 1993-ban a XXXI. törvénnyel hirdették ki a Magyar Közlönyben és ebben az egyezményben a 2. cikktől a 14. cikkig található meg a klasszikus emberi jogok és szabadságjogok katalógusa. Ily módon ez összehasonlítható más nemzetközi egyezményekkel, nemzeti alkotmányokkal. Az egyezmény magában foglalja az élethez való jogtól (2. cikk), valamint a kínzás, az embertelen és lealacsonyító büntetés, vagy bánásmód tilalmától (3. cikk) a 8. cikkben a magán- és a családi élet tiszteletének jogán át egészen a 14. cikkig, a diszkrimináció tilalmáig.

A strasbourgi bírói – ellenőrző - felülvizsgáló szervek különböző jellegű panaszokkal kell, hogy foglalkozzanak, amelyek az előbb említett egyezményben szabályozott jogok egyikének vagy másikának a megsértésére vonatkoznak. A csaknem 40 éves strasbourgi praxis során a fogvatartottakkal szembeni bánásmód irányelvei és szempontjai kialakultak, fejlődtek és konkretizálódtak egyrészt az Emberjogi Bíróság számtalan ítéletében, másrészt a Kínzás Elleni Bizottság vizsgálataiban, jelentéseiben. Megérmé a fáradságot ezeket a dokumentumokat, ítéleteket, irányelveket, jelentéseket szisztematikusan feldolgozni és elemezni, majd külön kötetben, szélesebb körben publikussá tenni. Ennek eredményeként a magyar büntetés-végrehajtás európai emberjogi fundamentumát lehetne átfogóan megalkotni, és támpontokat, eligazodási, tájékoztató pontokat kaphatnánk számos végrehajtási kérdés jövőbeni szabályozását illetően.

A büntetés-végrehajtásban dolgozók és az emberi jogok közötti kapcsolat többsikú. A végrehajtás személyi állománya egyidejűleg

címzettje, őrző-védője és birtokosa-rendelkezője az emberi jogoknak. Az utóbbi érvényesül, pl. a szabad véleménynyilvánítás joga, az egyesülési, gyülekezési jog, vagy a magánélet tiszteletben tartásának joga tekintetében. A strasbourgi bírói - ellenőrző - felülvizsgáló szervek joggyakorlatában érthetően az első, azaz a címzetti aspektus áll az előtérben. A büntetés-végrehajtás, az állami tevékenység különösen érzékeny területe. A végrehajtási személyzet és a fogvatartott személy között speciális hatalmi viszony áll fenn, amelynek keretében az alapjogilag védett szférába történő olyan beavatkozások is megengedettek, amelyek az intézet falain kívül nem, vagy nem azonos mértékben lennének igazolhatók, továbbá a nyilvánosság közvetlen „ellenőrzése” sem juthat kifejezésre. Ehhez még a szabadságelvonásban gyakran megnehezített „joghoz jutás” is hozzájön, amit az a speciális „alávetettség” szituáció teremt, amely az érintetteket még erősebben visszatarthatja attól, hogy jogi útra lépjenek, akkor is, ha alapjogaikban sértve érzik magukat.

A strasbourgi joggyakorlatban⁵ különösen két garanciális szabály áll az érdeklődés középpontjában. Az egyik a kínzás tilalmát megfogalmazó 3. cikk, a másik a magán-, illetve a családi élet, a lakás és levelezés tiszteletének jogáról rendelkező 8. cikk.

Ami a 3. cikk szerinti kínzás és embertelen, lealacsonyító büntetés vagy bánásmód tilalmát illeti, ez az abszolút garanciális szabályok közé tartozik, vagyis, amely semmilyen körülmények között sem korlátozható vagy nem helyezhető hatályon kívül. A „*semmilyen körülménybe*” értendő akár a háborús vagy szükséghelyzet, akár a súlyos vagy veszélyes büntetésekkel szembeni fellépés, akár a területi vagy időbeni kiterjedés. Itt tehát a jó néhány alapjogba történő beavatkozásnál szokásos és szükséges mérlegelés a köz- és a ma-

gánérdek között, s különösen a beavatkozás arányosságának vizsgálata esleik.

Ahhoz azonban, hogy egy visszaélés a 3. cikk alkalmazási körébe kerüljön, egy meghatározott súlyossági fokot el kell érnie. A súlyosságnak ez a minimális mértéke függ a bánásmód jellegétől és tartalmától, továbbá a beavatkozás tartamától, fizikai és pszichikai hatásaitól, valamint életkortól, nemtől és az érintett egészségügyi állapotától is.

A büntetés-végrehajtás területén a legnagyobb gyakorlati jelentőségre emelkedett a 8. cikkben megfogalmazott garanciális szabály. Már a végrehajtási intézet kiválasztása, illetve a külvilággal való kapcsolattartás is a testi- és szellemi integritás védelmét ugyancsak magában foglaló 8. cikk szempontjából releváns lehet. Hasonlóképp a végrehajtási intézetekben a rend, az átvizsgálási és felügyeleti intézkedések, a látogatási szabályok, a fegyelmi intézkedések, a börtönruhára, az ételmezésre, a szabadidő kialakítására vonatkozó előírások is. Ebben az egyezményben rögzített garanciális szabályok alkalmazását és az egyes beavatkozásokat aszerint kell mérni, hogy szabályozottak-e, legitim célt követnek-e és egy demokratikus társadalomban ténylegesen szükségesek-e. Ez utóbbi alatt a büntetés-végrehajtás szempontjából általában az intézeti rend fenntartásának és a bűncselekmények megakadályozásának a szükségességét kell érteni.

Mindenekelőtt a 8. cikknek az a rész tartalma, amely a magánélet védelméről rendelkezik, jut jelentőséghez a bv-jog gyakorlatában a 3. cikk kiegészítéseként, amennyiben a 3. cikkhez megkívánt minimális intenzitási mértéket a visszaélés nem érte el. Ily módon a két cikk tartalma szerinti elhatárolása kiemelkedő jelentőségű, tőle függ ugyanis, hogy a beavatkozás igazoltsága egyáltalán kérdéses és vizsgálendő, avagy nem.

A Svájc elleni egyik panasz tekintetében a panaszos az egyik végrehajtási intézetnek azt a fegyelmi szankcióval végrehajtott eljárást kifogásolta, amely a fogvatartottakat időszakosan vizeletvizsgálat alá vetette. A panaszos ebben az egyezmény 3. és 8. cikkének megsértését látta. Az európai fórum megítélése szerint az említett beavatkozás nem érte el a 3. cikkhez szükséges minimális súlyosságot. Ellenben a 8. cikk szerinti beavatkozás megengedhetősége attól függ, hogy az törvényileg előírt volt-e, legitim célt követett-e és szükséges volt-e az intézeti rend fenntartásához és a bűncselekmények megakadályozásához.

Ha azonban az előbbi kérdésekre igenlő a válasz, akkor is a 3. cikk megsértése lesz, ha a vizelet vagy a testi vizsgálat egészében lealacsonyító körülmények között történne. A 2001. november 15-i ítélet szerint Lengyelország ellen nyújtott be panaszt egy fogvatartott, aki a választójogát a börtönben nem gyakorolhatta. A panaszost az adott időpontban négy bv. alkalmazatott testi vizsgálatnak vetette alá. Ennek érdekében vetkőzésre szólították fel. A fogvatartott fehérmemüig levetkőzött. A meztelenre történő levetkőzésnek a megtagadását követően a fogvatartottat ismét a cellájába küldték, s így a választójogát nem tudta gyakorolni. Itt ebben a konkrét esetben a testi vizsgálat szükségességének hiánya megalapozója volt a lealacsonyító bánásmód megállapításának. A Litvánia elleni 2001. július 24-i ítélet szerint a panaszosnak a látogatója fogadását követően a bv. személyzet előtt és egy nő jelenlétében kellett levetkőzni és leterdelni. Ebben a helyzetben a bv. alkalmazottak kesztyű nélkül vizsgálták nemi szervét, valamint a látogató által hozott élelmiszert. Ebben az esetben is a 3. cikk megsértését állapították meg.

A Stüm/Svájc esemél a vizsgálóbíró megtagadta az Amnesty International munka-

társnőjének címzett levél továbbítását, amelyben a fogvatartott Stürm a végrehajtási körülményeket a legélesebben kritizálta és a vizsgálóbíró – egyebek mellett – „disznónak”, „íróasztalgyilkosnak” nevezte. Ebben az esetben törvényi előírás vonatkozott a beavatkozásra és az legitim célt (bűncselekmény megakadályozása) követett. A strasbourgi bírói fórum azonban a 8. cikk megsértésének minősítette az esetet, mivel az elítélt levelezési jogának hatékony gyakorlása nem akadályozható meg, továbbá a levél visszatartása nem volt szükséges az intézeti rend fenntartásának szempontjából sem. A vizsgálóbíró amennyiben úgy gondolja, az őt ért sérelem miatt külön kezdeményezzen eljárást fűzte hozzá a bírói fórum.

Az újabb bírósági joggyakorlat szerint, ha a fogvatartottnál a rendőrségi fogdában testi sérülések fordulnak elő, az államnak kell bizonyítani, hogy ez a fogvatartott magatartásának tulajdonítandó, vagyis a hatósági visszaélés feltételezéséről és a bizonyítási teher megfordulásáról van szó ez esetben.

Az állam az egyezményt nem csak azáltal sértheti meg, hogy a fogvatartott alapjogaiba aktívan beavatkozik, hanem úgy is, hogy meghatározott intézkedéseket elmulaszt a sérelem elhárítása érdekében. Ilyen kötelezettségeket a joggyakorlat a legkülönbözőbb összefüggésekben megállapított, a szabadságelvonás területén is. Így az egyik esetben azt vizsgálták, hogy a bv. személyzet minden szükséges és elvárható intézkedést meg tett-e a fogvatartott halálának megakadályozására, aki állítólag a cellatárs által okozott tűz áldozata lett. Egy másik esetről, a rendőri letartóztatás alkalmával okozott sérüléseknél, az orvosi vizsgálat elrendelésének elmulasztása embertelen bánásmódnak bizonyult, hiszen az állam kötelezettsége az

egyes személyek testi integritásának védelme, ennek megfelelő biztosítása.

Az újabb joggyakorlat alapján már a korábbi szokásos helyzet és magyarázat, vagyis a szakszemélyzet vissza-visszatérő hiánya, valamint a végrehajtási személyzet hiányos vagy fogyatékos képzése a szabadságelvonás tekintetében sem vezet feltétlenül kimentéshez, mivel ez az állam kötelessége és felelőssége, s az egyezmény szerint ez megalapozhatja a felelősségre vonást, ha ezzel összefüggésben a fogvatartottak jogaiba eltűzött vagy aránytalan beavatkozások történnek.⁶

E rész rövid összegzéséként megállapítható, hogy az emberjogi egyezménnyel hatékonyságában semmilyen más regionális vagy univerzális jogvédelmi rendszer nem ér fel. A jogi hatásait, erejét tekintve az Európa Tanács legjelentősebb műve maradt. Az egyezménynek a tagállamok általi megfelelő ratifikálása után nemzeti jogként is létezik, sőt részben alkotmányi ranggal, miként Ausztriában.⁷

Az ítélkezési gyakorlattal kapcsolatos újabb tendencia tehát egyrészt a fogvatartotti jogoknak a korábbi időszakhoz képest egyértelműbb és hatékonyabb strasbourgi védelme, másrészt az államnak, a végrehajtási személyzetnek a büntetés-végrehajtással összefüggő növekvő és erősödő felelőssége. Úgy gondolom, hogy ennek a fokozottabb felelősségnek a hazai bv. személyzet és az érintett szervek körében történő tudatosítása mindenképpen célszerű és indokolt.

A közeljövőben az egyezményhez új kiegészítő jegyzőkönyv várható a fogvatartotti jogokról, miután az előkészítő munkálatok a megfelelő bizottságokban rövidesen lezárulnak. Az új dokumentum várhatóan további fogvatartotti jogokat rögzít, mint pl. információs jogok, ingyenes tolmácsolásra, fordításra való jog, megfelelő egészségügyi ellátás-

hoz való jog, beleegyezés nélküli orvosi kísérletek tilalma.⁸

Az 1966. december 16-i *Polgári és Politi-
kai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányá-
nak* 10. cikke tartalmazza az elvi követelmé-
nyeket. E szerint a szabadságuktól megfosztott személyekkel emberségesen és az emberi személyiség veleszületett méltóságának tiszteletben tartásával kell bánni. Továbbá a büntetés-végrehajtási rendszerben olyan bánásmódot kell alkalmazni, melynek alapvető célja az elítéltek „javítása” és a társadalomba való beilleszkedésük elősegítése. Az ENSZ – nek ezt az egyezségokmányát hazánk az 1976. évi 8. számú törvényerejű rendelettel tette közzé, és az egyezségokmány fakultatív jegyzőkönyvét is kihirdettük 1988-ban. Kiemelendő, hogy a reszocializáció követelménye először a nemzetközi jogban ennek az egyezségokmányának 10. cikke (3) bekezdésében található meg azzal a kiegészítéssel, hogy több más nemzetközi dokumentummal szemben az egyezségokmány hazánkban is hatályos jog, illetve a hatályos jog része. Ennek értelmében Magyarország elismerte az ENSZ ellenőrző mechanizmusa egyik formájaként az Emberi Jogi Bizottság illetékességét arra, hogy a személyektől származó, jogsértésekre vonatkozó bejelentéseket megvizsgálja.

Az Európa Tanács büntetés- végrehajtással kapcsolatos egy-egy ajánlásairól

A nemzeti jogrendszerekben a büntetés – és az intézkedés – végrehajtását befolyásolják a fogvatartottakkal való bánásmódra vonatkozó egyéb nemzetközi rendelkezések, ajánlások is. Ilyen – a fogvatartottakkal kapcsolatos bánásmód minimális elvárásait tartalmazó – szabályokat, ajánlásokat a második világháború után először 1955-ben, Genfben, a bűncselekmények megelőzéséről és a bűn-

tettek kezeléséről szóló első ENSZ-kongresszuson fogadtak el (Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners), amit az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa 1957-ben elfogadásra és alkalmazásra ajánlott a kormányoknak.

Némi módosítással ezt a szabálygyűjteményt fogadta el az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága, s ajánlotta tagországai kormányainak figyelmébe az 1973. évi 5. számú határozatában. A meglévő rendelkezések hiányosságainak, illetve fogyatékoságainak kiküszöbölése érdekében egy új változat született és lépett az 1973. évi szabályok helyébe. A kerekén száz cikket magában foglaló *európai büntetés-végrehajtási minimális szabályokat* 1987-ben a 3. számú határozattal fogadták el (angolul: The European Prison Rules, franciául: Régles Pénitenciaires Européennes). Ezek a *börtön szabályok* valójában *ajánlás* jellegűek, nem kényszeríthetők ki, ugyanakkor fontos hatást gyakorolnak a nemzetközi közösségben az együttműködést szem előtt tartó országok büntetés-végrehajtási színvonalának emelésére. Létrehozása óta az európai börtön szabályzat a végrehajtási normák javításának, a humánus és progresszív pönológia elősegítésének szimbólumává, illetve ösztönzőjévé vált.⁹

A fenti *börtön szabályok* 11. pontja azokat a főbb – elsősorban *elkülönítési* – követelményeket fogalmazza meg, amelyeket a megfelelő rezsimben való elhelyezés során érvényesíteni kell. Hazánkban, ismeretesen, a különböző végrehajtási fokozatba tartozó büntettek elkülönítése, azaz a szabadságvesztés végrehajtása az 1978. évi Btk. óta az elkövetett bűncselekmény jellege, a büntetés mértéke, az elítéltek előélete alapján három végrehajtási fokozatban történik. A fegyházban, a börtönben és a fogházban eltérően alakul a végrehajtás rendje, más lesz az elítéltek külvil-

lágtól való elkülönítése, őrzése, felügyelete, ellenőrzése, az intézetben belüli mozgása, életrendje, stb. Ezzel összefüggésben indokolt megjegyezni azt, hogy a Btk. jelenlegi kodifikációja kapcsán a bv. vezető szakemberei köréből olyan elképzelések is napvilágot láttak, amely szerint végrehajtási fokozatok nélküli egységes szabadságvesztés-büntetést kellene, hogy szabályozzon az anyagi büntetőjog és ezen büntetés végrehajtásának részletszabályai a bv. törvényben kapnának helyet. Azért hogy a szabadságvesztés végrehajtási fokozatának megállapítása a büntetés-végrehajtási apparátus jogkörébe kerüljön, hasonlóan a nyugat-európai országok gyakorlatához. Az írás szerint a jogfejlődés eredményeként megszűnt annak szükségessége, hogy az anyagi jog (Btk.) bábáskodjék a végrehajtási jog felett. Továbbá a szabadságvesztés-büntetés progresszív és differenciált végrehajtásában a jelenlegi végrehajtási fokozatok gátat jelentenek.¹⁰

A Kodifikációs Bizottság ezzel kapcsolatban akkor úgy foglalt állást, miszerint nem engedhető meg, hogy a fokozat megállapításakor teljesen a büntetés-végrehajtási szervezet szempontjait vegyék figyelembe. Indokolt, hogy a bűncselekmény, a kiszabott büntetés súlya, a büntetett előélete és bűnössége is döntő ismérv maradjon és, hogy a döntést az ítélkező bíró hozza meg a végrehajtási fokozatot illetően, a végrehajtási rezsím tekintetében viszont illesse meg döntési jogkör a bv. bírót, illetve a büntetés-végrehajtást.¹¹

Az európai börtön szabályok a fogvatartottak elszállásolására vonatkozó normái elsőként az egyszemélyes zárkában való elhelyezés követelményét fektetik le, mely követelmény – a gyakorlati problémák, hiányok folytán – nem minden bv. számára teljesíthető. Hazánkban a fenti követelménynek való meg-

felelés az illúziók világába tartozó, ehelyett a fogvatartottak közös elhelyezéséről van szó, amit sok esetben, mint ahogy nálunk is, a szükség diktál.

A hazai Bv. Szabályzat [6/1996. (VII. 12.) IM rendelet] nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a fogvatartottak szálláshelye, elhelyezési körülményei megfeleljenek, mind az egészségügyi, mind pedig a higiéniai követelményeknek, ide értve például az ésszerű mozgástérre, világításra, fűtésre, szellőzésre, az egy főre jutó léghőméterre vonatkozó előírásokat. Ez utóbbi tekintetében hazánkban a Bv. Szabályzat kimondja, hogy minden elítéltnak legalább 6 köbméter légtérrel, illetőleg férfi elítéltek esetén 3 m², fiatakorúak, valamint nők esetén pedig 3,5 m² mozgástérrel kell biztosítani [137 § (1) bek.]. A végrehajtási intézményeinkben uralkodó túlszűfoeltság jelenleg nem teszi lehetővé e szabály gyakorlati megvalósítását.¹²

Ugyancsak problematikusnak tekinthető a fogvatartottak lakóhelyhez legközelebb eső végrehajtási intézménybe történő elhelyezésének biztosítása. A rendelkezésre álló adatok szerint a lakóhelyhez közeli elhelyezést az elítéltek kb. 20-30%-ánál sikerült csak érvényesíteni.

Az enyhébb végrehajtási szabályok (EVSZ) érvényesülésével kapcsolatban az rögzíthető, hogy az EVSZ hatálya alá 111 főt helyeztek, amelyből börtön fokozatú 67 fő volt, fogház fokozatú 44 fő. Az EVSZ hatálya alá tartozó elítéltek létszáma 2001. december 31-én 68 fő volt.¹³ Ezek a rendkívül alacsonynak minősíthető adatok továbbra is azt jelzik, hogy az EVSZ gyakorlatával – a rávonatkozó módosításokat követően is – változatlanul, valami nincs rendjén (úgy hírlík, hogy a retorziótól, vagyis az esetleges szökés miatti felelősségre vonástól való félelem befolyásolja alapvetően az EVSZ rendelkezések alkalmazását).

val, pontosabban nem alkalmazásával kapcsolatos parancsnoki döntéseket).

Az európai nemzetközi dokumentumok nem garantálnak jogot a *börtönmunka* díjazására, mivel egy ilyen munkadíjazás nem védett emberi jog. A legtöbb európai országban rendkívül csekély összegű a munka díjazása (50-150 euró, a németeknél a szövetségi alkotmánybíróság ezzel kapcsolatos döntésére¹⁴ is tekintettel 2001 óta kb. 200 euró), sőt Portugáliában nincs is ilyen díjazás. E kérdés jelentősége viszont mindinkább nő (adósságtörlesztés, társadalombiztosításba történő bekapcsolódás, kárjótétel). Az elítélteket csak kevés európai államban vonják be teljes körűen a társadalombiztosításba. Így pl. a franciáknál, cseheknel, olaszoknál az elítélteknek jogigényük van a munkanélküli segélyre, továbbá beteg- és nyugdíjbiztosításra. Cipruson csak nyugdíjbiztosítás, Ausztriában pedig munkanélküli segély létezik, Svájcban beteg- és nyugdíjbiztosítás.¹⁵

Az elítélteknek különböző biztosítási formákba történő bekapcsolása, illetve a nagyobb mértékű és tisztességesebb munkadíjazás kérdésköre hazánkban igazából még nem téma, de úgy vélem a közeljövőben e kérdés megnyugtatóbb megoldása több ok folytán sem lesz megkerülhető. Ha például komolyan vesszük azt az általánosan deklarált elvi tételt, hogy a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása a szabadságelvonáson túl további hátrányt nem jelenthet, úgy – ezt a jelenlegi helyzettel összevetve – az ellentmondás eléggé egyértelmű. De az elemi igazságérzet is azt kívánja, hogy amennyiben egy elítélt éveig jól és tisztességesen dolgozik, úgy ezt a megfelelő díjazáson túl – többek között – a nyugdíj megállapításánál is figyelembe kellene venni. Például amennyiben egy jól dolgozó elítélt havonta a minimálbér körüli díjazásban részesülne, úgy az indokolt lenne, hogy a szüksé-

ges levonások mellett a számára saját nyugdíjalapot is képezhetnének.

Az Európai Börtönszabályok érzékeny szabályozási hiánya mindenekelőtt bizonyos *speciális fogvatartotti csoportokkal* kapcsolatos (fiatalkorúak, nők, terroristák, kábítószeresek, *külföldiek*). Ez utóbbival összefüggésben a jelenlegi nyugat-európai helyzet egyik végrehajtási specialitása a külföldi fogvatartottak relatíve magas aránya. A németeknél és a franciáknál az elmúlt években a külföldiek arányát kb. 23%-ra becsülték. Más országokban, mint pl. Svájcban ennél jóval magasabb a külföldiek száma. Itt az átlagos arány az 50%-ot is megközelíti. Az átlagos arány azonban a svájciaknál eltérően alakul: a külföldi fogvatartottak kb. 70%-a a visszaesők intézeteiben található. Az első bűntényeseknél ez 40%, az előzetes letartóztatottnál pedig 43%.¹⁶ Ehhez képest az angoloknál és a volt szocialista országokban jóval kevesebb a külföldi fogvatartottak aránya. Magyarországon 1998. december 31-én a fenti arány 4, 3%, 2000. december 31-én 5, 2% volt, míg 2001. végén ez a részesedés 5, 6% (874 külföldi).¹⁷ Tehát hazánkban is 1998-tól kezdődően emelkedő a tendencia. Ez a körülmény további speciális problémákat felvet (het), főként az eltérő kultúrkörű külföldiek esetében, akiknek vallási, étkezési szokásai nagyon különbözőek. De még az egymáshoz viszonylag közeli területek külföldi fogvatartottjainak megfelelő elhelyezése is nagyon nehezen oldható meg (pl. szerb/albán, szerb/horvát, török/kurd fogvatartottak együttes elhelyezése).

Köztudomású, hogy a legtöbb büntetés-végrehajtási intézet elhelyezési gondokkal küzd. A büntetés-végrehajtás régi épületei, amelyek többsége századfordulós, esetenként korábbi alapítású, már nem kedveztek az új normáknak, ezért szükségessé vált a hazai végrehajtási intézmények bővítése, átalakítása.

A bv. intézetek túltelítettsége miatt sok esetben gondot jelent az elkülönítési előírásoknak való megfelelés is.¹⁸ A Kínzás és Embertelen vagy Megalázó Bánásmód, vagy Büntetés Megelőzésére Létrejött Európai Bizottság 2000 júliusi jelentése a végrehajtási intézményeink legjelentősebb problémaforrásoként éppen a túlszűfolttságot jelölte meg.¹⁹

A végrehajtási intézmények befogadóképessége mellett vissza-visszatérő gondot okoz a bv. személyi állományának csökkenő létszáma, az őket mind szélesebb körben terhelő kötelezettségek köre, és nehezíti a helyzetet egyes fogvatartotti kategóriák állandó felügyeletének, őrzésének feladata is. Általában a magyarországi gazdasági háttér sem kedvez a végrehajtási teendők megoldásának, hiszen jelentősen megszabja a végrehajtás lehetőségeit. Így kedvezőtlenül hat többek között a fogvatartottak ellátására, képzésére, foglalkoztatására is. Számottevő hazai probléma, hogy börtöneink személyi állományából gyakorlatilag hiányzik a szakmailag felkészült és tapasztalattal rendelkező középkorú végrehajtási személyzet. Erre a körülményre a jövőben indokolt lenne jobban tekintettel lenni, egyrészt a nyugdíjazásokkal kapcsolatos szabályozás és gyakorlat tekintetében, másrészt az egyéb „indokolás nélküli” elbocsátások elrendelésénél is.

A fogvatartottak egészségügyi állapota enyhén romló tendenciát mutat, amely többek között az orvoshoz fordulás gyakoriságában mérhető le. A végrehajtási intézmények túlszűfolttsága, a sok esetben öreg, kiszolgáló épületek rossz állaga közvetlenül kihatással vannak a közegészségügyi helyzetre. A tárgyi és személyi feltételek egyaránt fejlesztéseket igényelnének. Gondot jelent több esetben az elavult műszerpark, a gyógyszerkeret elégtelensége, vagy éppen az egészségügyi személyzet hiányos létszáma. Pozitívumként könyvelhető el ugyanakkor, hogy a fogvatartottak

tottak térítésmentesen részesülhetnek gyógyszerellátásban, illetve a megelőző szűrési rendszer révén ezekhez az egészségügyi szolgáltatásokhoz könnyebben hozzáférnek, mint a szabad társadalomban.²⁰

Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik az Európa Tanács R (98) 7. számú a „Börtönbeli egészségügyi ellátás etikai és szervezeti aspektusairól” címet viselő, 1998. április 8-án elfogadott ajánlása is.²¹

Küzdelem a túlszűfolttság ellen

A fogvatartotti ráta (az adott ország népességének minden 100. 000 lakosára jutó fogvatartotti szám) az összehasonlító, különösen a túlszűfolttsággal kapcsolatos elemzések számára kétségtelenül nagyon fontos támpontot nyújt. E tekintetben tényként rögzíthető, hogy Európában elsősorban az északi/skandináv államok rendelkeznek a legalacsonyabb fogvatartotti aránnyal (35-65), amennyiben az igen kis országoktól, mint pl. Andorra, Monaco, Ciprus, Szlovénia stb. eltekintünk. Ezzel szemben a világ börtönnépességének mintegy a fele az USA, Oroszország és Kína végrehajtási intézményeiben várta ítéletét, illetve töltötte büntetését (a világon összesen kb. 8, 5 millió fogvatartott fele). 2000. év elején világviszonylatban a legnagyobb fogvatartotti népesség (100. 000 lakosra vetítve 730 fő) Oroszországban volt. Másodikként az USA követte 690 fővel.²²

2001. december 31-én hazánk fogvatartotti száma 17. 275, 2002 vége felé pedig közel 18. 000, így rátánk nyugat-európai mércével mérve rendkívül magas, kb. 180 fő volt. Ez ellen sürgősen és feltétlenül lépni kell, mert mindez nem csupán negatív eltérést jelent a követendő európai iránytól, hanem folyamatosan jelentős elhelyezési problémákat idéz elő, figyelemmel a telítettségre is, ami 160% körüli. Vagyis a jelenlegi magyar bv.

helyzet jellemzésére az aggasztó túlzásúfoltság megjelölés a legtalálhatóbb.²³ A túlzásúfoltság hatását illetően pedig röviden, de nyomatékosan azt kell kiemelni, hogy a büntetés-végrehajtást, a végrehajtási rezsimet, ezen túl az egész végrehajtási rendszert hátrányosan befolyásolja, az értelmes, az emberhez méltó végrehajtást pedig rendkívül megnehezíti.

A fogvatartotti ráta azonban egyedüli összehasonlítható mérce nem lehet. Ha ez így lenne, akkor a már említett nagyon kis területű és lélekszámú országok lennének a követendők. Amennyiben pedig a csekély szabadságvesztésre ítélési arányt vennénk alapul, úgy Japán végezne az előkelő első helyen. Az is megfigyelhető, hogy szép számmal vannak olyan európai országok, ahol viszonylag gyakori a szabadságvesztésre ítélés (pl. a franciáknál 18%, a svájciaknál 16%, hasonlóan a dánoknál és a hollandoknál is), de mégis viszonylag csekély fogvatartotti rátát tudnak felmutatni.²⁴ A kérdés ezzel összefüggésben az, hogy ezt milyen módon tudják elérni. Megítélésem szerint a rövid, de lényegi válasz erre a komplex megközelítés, a koherens rendszerű vegyes stratégiát alkalmazó kriminálpolitika. Részletesebb magyarázatot próbál adni a fenti kérdésre az Európa Tanács R (99) 22. számú – 1999. szeptember 30-i Miniszteri Bizottsági ülésen elfogadott – ajánlása a börtönök túlzásúfoltságáról és a börtönépesség inflálódásáról.²⁵

Az ajánlás szerint annak érdekében, hogy a tagállamok elkerüljék a túlzásúfoltóságot a bv. területén, meg kell határozni a büntető intézmények befogadási képességét. Ahol túlzásúfoltóság jelentkezik, külön hangsúlyt kell helyezni arra, hogy tiszteljék az emberi méltóságot, és a börtön személyzet kötelezze el magát az emberséges és pozitív bánásmód mellett. Legyen teljes körűen ismert a személyzet feladatköre és a modern börtönvezetésnek

megfelelően történjen az irányítás. Az Európai Börtön szabályokkal összhangban különös figyelmet kell szentelni az egy főre jutó tér nagyságának, a higiéniai követelményeknek, az egészségügyi ellátásnak, a megfelelő élelmezésnek és a különféle szabadidős programoknak. A zsúfoltság negatív következményeinek semlegesítése érdekében a családdal való kapcsolattartás lehetőségét a legnagyobb mértékben biztosítani kell, és el kell nyerni a társadalom támogatását, rokonszenvét is. Amennyire csak lehet használni kell a szabadságvesztésnek azokat a módokat (félíg nyitott, nyitott rezsimet, az eltávolítás), amelyek hozzájárulhatnak az elítélt sikeresebb reszocializációjához, megőrzik család és társadalmi kötelekeit és csökkentik a büntetés-végrehajtási intézetek falain belüli feszültséget.

A börtönök túlzásúfoltóságához, a börtönépesség inflálódásához szorosan kapcsolódik az az ajánlás, amelyet az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága eredetileg 1992 októberében fogadott el. A közösségi szankciók és intézkedések európai szabályzatáról szóló ajánlást 8 évvel később, 2000 novemberében a Miniszteri Bizottság R (2000) 22. számú **A közösségi szankciók és intézkedések európai szabályzata végrehajtásának javításáról** címet viselő új ajánlása váltotta fel. Az ajánlás két mellékletet is tartalmaz. Az elsőt az a kíváncsi fogalmazódott meg, hogy a közösségi szankciók és intézkedések általában ne legyenek határozatlan tartamúak. Az ajánlás 2. melléklete irányelveket tartalmaz a közösségi szankciók és intézkedések szélesebb körű, még hatékonyabb használatának elérése érdekében.²⁶

Az Európai Unió egyik bv.-vel kapcsolatos határozatáról

Nem csekély jelentőséggel bír az a tény, hogy az Európai Parlament az Európai Unió

tagállamaiban uralkodó fogvatartási körülményekkel kapcsolatban – az 1996. január 18-i határozatát követően 1999 elején – ismét állást foglalt. Az Európai Parlament elégedetlen, és félreértelmezhetetlenül javítást és reformokat követel. Kétséget kizáró módon kimondja, hogy az európai büntetés-végrehajtási intézetek nagy részében az elemi emberi jogok, de még az adott tagállam alkotmányának rendelkezései sem érvényesülnek. Példaként említésre kerültek a túlzásfoltosság negatív következményei, amelyek sürgősen megoldásra szorulnak. A tagállamokat emlékezteti arra is, hogy a büntetés-végrehajtást a reszocializációs céloknak megfelelően kell kialakítani.

Érdekes megállapítást tesz az Európai Parlament: a kormányzatoknak továbbra is felelősséget kell vállalniuk a végrehajtási intézetek megszervezéséért és a fogvatartás feltételeiért. Ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy az állam a büntetés-végrehajtás felelősségétől privatizálás útján nem szabadulhat meg.²⁷

Összefoglalva elmondható, hogy büntetés-végrehajtási joganyagunk a lehetőségekhez mérten igyekszik megfelelni a vele szemben több nemzetközi egyezményben, ajánlásban támasztott követelményeknek és az esetek döntő többségében nem is a jogi szabályozással van a probléma, hanem a megfelelő feltételrendszer hiányában a gyakorlati megvalósítással.²⁸ Hasonló következtetésre jut a büntetés-végrehajtás országos parancsnoka is, aki szerint a magyar bv. jogi szabályozottsága és végrehajtási gyakorlata – a fő problémát okozó rendkívüli zsúfoltság ellenére – folyamatos fejlődést mutat és megfelel az európai elvárásoknak. A nemzetközi és hazai jogban rögzített emberi jogok a magyar

bv. során összességében érvényesülnek. Ezt támasztják alá a különböző nemzetközi szervezetek, így többek között a CPT-vizsgálat megállapításai is.²⁹

Talán nem haszontalan röviden visszaidézni Pilisszentkereszten 1994 májusában tartott nemzetközi konferencián *Lang úr*, a finn bv. főigazgatója szakértői nyilatkozatát, amely szerint a legégetőbb tennivalók a volt szocialista országokban, így hazánkban is a következők: „*csökkenteni kell az előzetes letartóztatottak számát, változtatni kell az emberekkel eddig kialakított bánásmódon, mindehhez megfelelő anyagi háttérrel kell találni, s végezetül biztosítani kell a személyzet állandóságát, miközben az új szemléletmódnak megfelelően magas szintű képzésben kell őket részesíteni*”.³⁰ Úgy tűnik a fenti idézetben foglaltak ma is változatlanul a honi bv. előtt álló feladatok.

Az előbbieken említettek túlmenően a gyakorlati feltételek egész sorának javítása, a fogvatartásra rendelkezésre álló férőhelyek számának jelentős bővítése, a bv. szakmai jellegének erősítése, meghatározott jogintézmények gyakorlati megvalósításának átgondolása és jobbítása – egyebek mellett – ugyancsak a hazai büntetés-végrehajtás előtt álló feladatok körébe tartozik. Megítélésem szerint tehát a magyar büntetés-végrehajtás feltételrendszerének, illetve gyakorlatának összértékelése jelenleg és a közeljövőben az elégedettségre még távolról sem adhat okot és alapot, pláne ha a magyar viszonyokat a nyugat-európai helyzethez mérjük.

Dr. Nagy Ferenc

TANULMÁNY

ENSZ		Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya	
Európa Tanács	Európai Emberjogi Egyezmény		Európai Szociális Charta
<i>Év</i>	<i>1950. (1993. évi XXXI tv.)</i>	<i>1966. (1976. évi 8. Sz. tvr.)</i>	<i>1961/1996. (1999. évi C. tv.)</i>
<i>Tartalom/jogok</i>	<ul style="list-style-type: none"> • az élethez való jog (2. cikk 1.) • a kínzás tilalma (3. cikk) • a törvényes letartóztatás vagy őrizetbe vétel (5. cikk) • a tisztességes tárgyaláshoz és bírói határozathoz való jog (6. cikk 1.) • az ártatlanság védelme (6. cikk 2.) • nullum crimen/nulla poena sine lege (7. cikk 1.) • a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság (9. cikk) • a véleménynyilvánítás szabadsága (10. cikk) • nem lehet szabadságelvonás szerződéses kötelezettség nem teljesítése (adósság) miatt (4. KJ) • a halálbüntetés eltörlése (6. KJ) • a külföldiek védelme az önkényes kiutasítástól (7. KJ) 	<ul style="list-style-type: none"> • az élethez való jog (6. cikk 1.) • a kínzás tilalma (7. cikk) • az önkényes fogvatartás tilalma (9. cikk) • az emberséges bánásmód, elkülönítési alapelvek és végrehajtási cél (10. cikk) • nem lehet szabadságelvonás szerződéses kötelezettség nem teljesítése (adósság) miatt (11. cikk) • a tisztességes tárgyaláshoz és bírói határozathoz való jog (14. cikk 1.) • az ártatlanság védelme (14. cikk 2.) • nemo tenetur (14. cikk) • ne bis in idem (14. cikk 7.) • nullum crimen/nulla poena sine lege (15. cikk) • a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadság (18. cikk) • a szabad véleménynyilvánítás (19. cikk) • a halálbüntetés eltörlése (2. FJ) 	<ul style="list-style-type: none"> • a munkához való jog (1. cikk) • a szervezkedési jog (5. cikk) • a kollektív tárgyalásokhoz (béralkuhoz) való jog (6. cikk) • a gyermekek és a fiatalok védelme (7. cikk) • a szakmai képzéshez való jog (10. cikk) • az egészség védelméhez való jog (11. cikk) • a társadalombiztosításhoz való jog (12. cikk) • a szociális és egészségügyi (orvosi) segítségre való jog (13. cikk) • a család védelme (16. cikk)
<i>Ellenőrzési szerv</i>	Emberi Jogok Európai Bírósága (19. cikk)	Emberi Jogok Bizottsága (28. cikk)	Szakértői Bizottság (25. cikk)
<i>Egyéni panasz</i>	Igen (34. cikk)	1. FJ	Nincs
<i>Állami panasz</i>	Igen (33. cikk)	Igen (41. cikk)	Nincs
<i>Állami jelentés</i>	Megkeresésre (52. cikk)	Igen (40. cikk)	Igen (21. cikk)

TANULMÁNY

ENSZ	Kínzást Tiltalmazó Nemzetközi Egyezmény	Kínzás Elleni Európai Egyezmény	Gyermek jogairól szóló Egyezmény
Európa Tanács		Kínzás Elleni Európai Egyezmény	
<i>Év</i>	<i>1984 (1988. évi 3. sz. tvr.)</i>	<i>1987 (1995. évi III. tv.)</i>	<i>1989 (1991. évi LXIV. tv.)</i>
<i>Tartalom/jogok</i>	<ul style="list-style-type: none"> • a kínzás legális definíciója (1. cikk) • a parancsra cselekvés nem jelent jogigazolást (2. cikk 3.) • nincs kiutasítás más államba fenyegető kínzás esetén (3. cikk) • a kínzás bűncelekményi tilalmazottságának kötelezettsége a nemzeti büntetőjogban (4. cikk) • a kínzás tilalma oktatási és tájékoztató anyagokban (10. cikk) • a kínzásra vonatkozó rendszeres ellenőrzés kötelezettséges (11. cikk) • kínzással kicsikart bizonyítás tilalma (15. cikk) 	<ul style="list-style-type: none"> • a bizottság látogatási joga (2. cikk) • az időszakos vagy rendkívüli látogatás (7-9. cikk) • a bizottsági jelentéstétel minden látogatás után (10. cikk) • az államokról szóló jelentések bizalmassága (11. cikk 1.) • az állam beleegyezése a jelentés közzétételéhez, ide értve az állam állásfoglalását (11. cikk 2.) • a bizottság általános éves jelentése (12. cikk) 	<ul style="list-style-type: none"> • gyerekek a 18 év alatti személyek (1. cikk) • a kínzás tilalma (37. cikk) • a halálbüntetés tilalma gyermekeknél (37. cikk) • a feltételes elbocsátás lehetősége nélküli életfogytig tartó szabadságvesztésnek a tilalma (37. cikk) • az önkényes letartóztatástól való védelem (37. cikk) • az elkülönített elhelyezés (37. cikk) • a fogvatartás, mint utolsó kiút (37. cikk) • a jogi képviselőlet (37. cikk) • az ártatlanság védelme (40. cikk) • a gyermekjogok ismertetésének kötelezettség (42. cikk)
<i>Ellenőrzési szerv</i>	Kínzás Elleni Bizottság (17. cikk)	Kínzás Elleni Európai Bizottság (1. cikk)	Gyermekjogi Bizottság (43. cikk)
<i>Egyéni panasz</i>	Fakultatív (22. cikk)	Nincs	Nincs
<i>Állami panasz</i>	Fakultatív (21. cikk)	Nincs	Nincs
<i>Állami jelentés</i>	Igen (19. cikk)	Önkéntesen a zárójelentéshez magyarázatként (11. cikk 2.)	Igen (44. cikk)

Jegyzetek

1. A Magyar Börtönügyi Társaság 2002. december 13-i tudományos ülésén elhangzott előadás írásban szerkesztett változata.
2. Vö.: *Szűk László*: Az emberi jogok érvényesítése a büntetés-végrehajtás területén. In: *Az emberi jogok és a büntetés-végrehajtás*. Budapest, Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár. 1990/2. 27-28. old.
3. Vö.: *Bereczki Zsolt*: Az Európai Unió börtönügyi politikája. Börtönügyi Szemle. 2002. 4. szám. 75-84. old.
4. *Nagy Ferenc*: Az elmúlt évtizedben. A büntetés-végrehajtási jog fejlődése, módosulásai. Börtönügyi Szemle, 2000. 3. szám. 24-32. old.; *Juhász Zsuzsanna*: A hazai büntetés-végrehajtási jog és az Európai Börtönsszabályok ajánlásai. In: *Tóth Károly* (szerk.): *Acta Jur. et Pol. Tomus LXII. Fasc. 9.* Szeged, 2002. 7-8. old.
5. *Balogh András József*: A strasbourgi bíróság gyakorlata a büntetés-végrehajtási ügyekben. Börtönügyi Szemle, 2002. 2. szám, 77-92. old. A szerző színvonalas tanulmányában jól összegzi a *korábbi* joggyakorlatot, de az említett munkában a legfrissebb hivatkozása 1996-ból származik. Vagyis, célszerű ez alkalommal az utóbbi időszak strasbourgi joggyakorlatáról rövid és vázlatos képet adni.
6. Az újabb strasbourgi joggyakorlatról, az előbbieken említett ítéletekről lásd *Schürmann, Frank*: *Strafvollzug und europäische Menschenrechtskonvention*. In: *Baechtold, Andrea – Senn, Ariane* (Hrsg.): *Brennpunkt Strafvollzug*. Stämpfli Verlag Bern, 2002. 255-267. old.
7. *Kaiser, Günther – Schöch, Heinz*: *Strafvollzug. Lehr- und Handbuch*. 5. Aufl. C.F. Müller Verlag, Heidelberg, 2002. 72. old.
8. *Kaiser, Günther – Schöch, Heinz*: I.m. 72-73. old.
9. *Nagy Ferenc*: Egyes államok büntetés-végrehajtási rendszere a II. világháború után. In: *Horváth Tibor* (szerk.): *Büntetés-végrehajtási jog*. 2. átdolgozott kiadás. Rejtjel Kiadó, Budapest. 2001. 35. old. *Az Európai Börtönsszabályokat lásd in: Az emberi jogok és a büntetés-végrehajtás. Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár, Budapest, 1990/2. 120-162. old. Az Európai Börtönsszabályok megjelent továbbá „Ajánlás az európai büntetőszabályzatról” címmel Mavi Viktor szerkesztette Az Európa Tanács emberi jogi dokumentumai c. kötetben, KJK, Budapest, 1996. 229-258. old. (Az persze igen kérdéses, hogyan lehet a Prison Rules kifejezést büntető szabályzatra fordítani.)*
10. *Csordás Sándor – Csóti András – Garami Lajos – Müller Anikó*: Szabadságvesztés végrehajtási fokozatok nélkül? Börtönügyi Szemle. 2001. 4. szám. 23-38. old. Ugyanezen tanulmány megjelent még a Büntetőjogi Kodifikáció. 2001. 2. szám. 25-32. old.
11. *Pázsit Veronika*: Tájékoztató a Kodifikációs Bizottság üléseiről. Büntetőjogi Kodifikáció. 2001. 2. szám. 34. old.
12. *Pacsek József*: Törvényes bánásmód. Börtönügyi Szemle, 2001. 2. szám. 20-21. old.
13. Büntetés-végrehajtási szervezet Évkönyve 2001. Budapest, BVOP. 48. old.
14. BVerfGE 1998. július 1-jei ítélete a munka díjazására vonatkozó korábbi szabályt alkotmányellenesnek minősítette és a törvényhozót kötelezte a fennálló reszocializációs koncepciónak az alkotmányos követelményekkel történő összhangba hozatalára.
15. *Kaiser, Günther – Schöch, Heinz*: I.m. 88-89. old.
16. *Baechtold, Andrea*: *Straf- und Massnahmenvollzug*. 4. Aufl. Universität Bern, 2001. 63. old.

17. Büntetés-végrehajtási szervezet Évkönyve 2001. I. m. 79. old.

18. *Pacsek József*: Törvényes bánásmód. I. m. 19-21. old.

19. Lásd *Vókó György*: Jogvédelem. A CPT-jelentés és az arra adott magyar válasz. Börtönügyi Szemle. 2001. 2. szám. 1-18. old.

20. *Heylmann Katalin*: A fogvatartottak egészségügyi helyzete a büntetés-végrehajtási intézetekben. Börtönügyi Szemle. 2002. 3. szám. 49-56. old.

21. A fenti ajánlás bemutatását és áttekintését lásd *Nagy Ferenc – Juhász Zsuzsanna*: Egészségügy a börtönben – Gondolatok az Európa Tanács R (98) 7 ajánlása kapcsán. Börtönügyi Szemle. 2002. 1. szám. 7-20. old.

22. *Walmsley, Roy*: World Prison Population: Facts, Trends and Solutions Keynote Paper. HEUNI Paper, no. 15., 2001. 15-23. old.

23. *Nagy Ferenc*: Adatok és gondolatok a börtönnépeség alakulásáról. Belügyi Szemle, 2002. évi 2-3. szám. 75. old.

24. *Kaiser, Günther – Schöch, Heinz*: I. m. 63. old.

25. Lásd: *Juhász Zsuzsanna*: Az Európa Tanács két börtönügyi tárgyú ajánlásáról. Börtönügyi Szemle. 2002. 4. szám. 85. s köv. old.

26. Lásd: *Juhász Zsuzsanna*: Az Európa Tanács két börtönügyi tárgyú ajánlásáról. I. m. 89-93. old.

27. A határozat magyar nyelvű fordítását lásd: Börtönügyi Szemle. 1999. 3. szám. 5-12. old. Az említett határozatnak magyar nyelvre történő fordítója Karsai Krisztina.

28. Lásd: *Juhász Zsuzsanna*: A hazai büntetés-végrehajtási jog és az Európai Börtön-szabályok ajánlásai. I. m. 35. old.

29. *Bökönyi István*: Emberi jogok. (Érvényesülésének helyzete a hazai büntetés-végrehajtási intézetekben) Börtönügyi Szemle, 2000. 2. szám. 77. old.

30. In. Büntetés-végrehajtási Szakkönyvtár, Budapest, 1995/1. 18. old.